

УДК 330.111.4(091)

Ольга Попело

**РЕТРОСПЕКТИВА ТЕОРЕТИЧНИХ ПІДХОДІВ ДО РОЗМІЩЕННЯ
ПРОДУКТИВНИХ СИЛ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА СУЧАСНІ ПРОЦЕСИ
ЇХ МОДЕРНІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ**

Ольга Попело

**РЕТРОСПЕКТИВА ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ПОДХОДОВ К РАЗМЕЩЕНИЮ
ПРОИЗВОДИТЕЛЬНЫХ СИЛ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА СОВРЕМЕННЫЕ
ПРОЦЕССЫ ИХ МОДЕРНИЗАЦИИ В УКРАИНЕ**

Olha Popelo

**RETROSPECTIVE OF THEORETICAL APPROACHES TO THE DISTRIBUTION
OF PRODUCTIVE FORCES AND ITS INFLUENCE ON THE MODERN
PROCESSES OF MODERNIZATION IN UKRAINE**

Систематизовано історію становлення та розвитку ключових теоретичних підходів і концепцій до розвитку і розміщення продуктивних сил. Розглянуто і проаналізовано вагомі дослідження представників теорії розташування виробництва, теорії промислового штандорта, теорії центральних місць, теорії «полосів росту» та «центрів розвитку», теорії регіональної спеціалізації і міжрегіональної торгівлі, гравітаційної моделі просторової взаємодії, теорії ринкових потенціалів і просторової взаємодії, теорії економічних кластерів та теорії розміщення продуктивних сил у системі загальноекономічної теорії. Обґрунтовано вплив розглянутих теоретичних підходів на сучасні процеси модернізації продуктивних сил регіонів України.

Ключові слова: розміщення продуктивних сил, регіональна економіка, теорія, концепція, спеціалізація.

Рис.: 8. Бібл.: 8.

Систематизировано историю становления и развития ключевых теоретических подходов и концепций к развитию и размещению производительных сил. Рассмотрены и проанализированы весомые исследования представителей теории расположения производства, теории промышленного штандорта, теории центральных мест, теории «полосов роста» и «центров развития», теории региональной специализации и межрегиональной торговли, гравитационной модели пространственного взаимодействия, теории рыночных потенциалов и пространственного взаимодействия, теории экономических кластеров и теории размещения производительных сил в системе общезкономической теории. Обосновано влияние рассмотренных теоретических подходов на современные процессы модернизации производительных сил регионов Украины.

Ключевые слова: размещения производительных сил, региональная экономика, теория, концепция, специализация.

Рис.: 8. Библ.: 8.

The history of formation and development of key concepts and theoretical approaches to the development and distribution of productive forces have been systematized. The substantial research representatives of the theory of location of production, the theory of industrial shtandorta, the theory of central place theory "poles of growth" and "development centers", the theory of regional specialization and intra-regional trade, the gravity model of spatial interaction theory of market potential and spatial interaction, the theory of economic clusters and theory of productive forces in the system overall theory have been considered and analyzed. The influence of theoretical approaches to current processes of modernization of the productive forces of Ukraine's regions has been grounded.

Key words: distribution of productive forces, regional economics, the theory, the concept, specialization.

Fig.: 8. Bibl.: 8.

JEL Classification: B 300, R 220

Постановка проблеми. Ефективність регіонального розвитку в умовах посилення інтеграції країни у світовий економічний простір знаходиться у прямій залежності від організації управління процесами модернізації продуктивних сил регіонів України.

На сьогодні дослідження регіонів мають безліч напрямків, але всі вони ґрунтуються на ключових теоріях і концепціях регіонального розвитку та учень про простір і його значення в економіці. Аналіз теоретичних підходів до розміщення продуктивних сил, як динамічного, тісно пов'язаного процесу з природними, економічними та соціальними умовами економічних районів, формує комплексне, просторове сприйняття економіки з урахуванням досягнень науково-технічного прогресу і домінуючої ролі людського чинника в усіх сферах суспільного виробництва.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням історичного становлення і розвитку теоретичних підходів і концепцій до розміщення продуктивних сил присвячено

чимало праць видатних учених, серед яких: О. І. Амоша, В. М. Буркинський, П. Т. Бутенко, М. П. Бутко, В. М. Василенко, С. Й. Вовканич, З. В. Герасимчук, Б. М. Данилишин, М. І. Долішній, С. І. Дорогунцов, Б. Ф. Заблодський, А. Г. Загородній, С. М. Злупко, С. І. Іщук, Є. П. Качан, М. І. Кизим, Я. Б. Олійник, Т. В. Пепа, Ю. І. Стадницький, М. І. Фащевський, Л. Г. Чернюк, М. Г. Чумаченко та ін.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Враховуючи численні дослідження вчених-регіоналістів, питання розвитку класичних теорій і концепцій з розміщення продуктивних сил потребує подальшого вивчення, аналізу та систематизації, а дослідження їх впливу на сучасні процеси модернізації продуктивних сил в Україні – дослідження й обґрунтування.

Метою статті. Головною метою цієї роботи є вивчення, аналіз та систематизація ключових теоретичних підходів і концепцій до розміщення продуктивних сил у ретроспективі та дослідження їх впливу на сучасні процеси модернізації продуктивних сил в Україні.

Виклад основного матеріалу. У системі наукових підходів до дослідження конструктивних аспектів розміщення продуктивних сил винятково актуальне значення мають територіальні аспекти. По-перше, розміщення є суто територіальним. По-друге, воно неминуче пов'язане із залученням до потреб промислового та пов'язаного з ним будівництва на значних територіях.

Просторовий аспект розміщення продуктивних сил зводиться до вибору доцільних місць локалізації будівництва або реконструкції підприємств пов'язаних з ними об'єктів. Одним з центральних його напрямів є оцінювання території як бази розміщення продуктивних сил. Однак нас цікавить не стільки оцінка тих або інших методів визначення місць розміщення, скільки обґрунтування підходу до дослідження.

Основоположником теорії розташування виробництва можна вважати **Йоганна Генріха Тюнена**, який використав для дослідження простору як економічного явища просторові методи аналізу. Результатом його праці стало видання книги «Ізольована держава стосовно до сільського господарства та національної економіки». Перша частина з'явилася у 1826 р. і була присвячена аналізу оренди, розташування та асигнування ресурсу. У другій частині (1850) розкрито граничну теорію продуктивності розповсюдження.

За теорією Тюнена на розташування сільського господарства впливають такі фактори:

- виробничі витрати, які суттєво залежать від родючості ґрунтів;
- певні властивості рослин (передусім тих, що характеризують їх транспортабельність);
- транспортні витрати (порівнюючи їх з ринковими цінами на сільськогосподарську продукцію).

Вагомий внесок Й. Тюнена до економічної теорії – це його теорія «оренди, розташування та асигнування ресурсу». Він зазначав, що якщо уявити велике місто у центрі родючої рівнини будь-якої судноплавної ріки або каналу, то рівнина може всюди складатися з того ж ґрунту, який скрізь можна обробляти, а при великій відстані від міста рівнина може закінчуватися у необроблюваній пустелі, що повністю відокремлює цю державу від решти світу.

Для випадку з одним типом продукції відповідь Й. Г. Тюнена можна підсумувати так (рис. 1): припустімо, жито продається у центральному місті за ціною P (показник, вимірний у північно-східній частині квадратної фігури по вертикальній осі). Враховуючи з P кошти на перевезення, так роз'яснює Тюнен, визначимо ціну, яку отримує фермер P . Оскільки кошти на перевезення збільшуються разом з відстанню S , ціна виробника знижується. Якщо кошти на перевезення за бушель 1 миля є постійними при t , ціна виробника, як функція цієї відстані, є відхиленням прямолінійним, як проілюстро-

вано у північно-східній частині квадрата. Вплив ціни може бути вивчений під час розгляду відстані. Випуск з акра q збільшується з введенням трудових ресурсів на акр, відповідно $z = q(a)$. Можна побачити зменшення віддачі граничного продукту праці на цій землі $q'(a)$, яке описано у південно-західній частині квадрата. При кожній ціні виробника менеджер вибирає метод виробництва так, щоб гранична продуктивність праці, оцінена ціною виробника, дорівнювала рівневі заробітної плати W , де остання з наведених вище може бути розглянута як задана та уніфікована. Іншими словами, математично виражені ціна виробника та гранична продуктивність праці повинні бути константою, їхнє співвідношення виражене гіперболою у північно-західній частині фігури. Чим нижча ціна, отримана фермером, тим вищим повинен бути його граничний продукт. За допомогою цих трьох частин трудова інтенсивність виробництва може бути виражена як функція відстані з міста. Результат зображено у південно-східній частині квадрата. Зі збільшенням відстані ціна виробника знижується, гранична продуктивність збільшується і трудова інтенсивність знижується. Ділянка «внизу» дуги граничного продукту в південно-західній частині квадрата є загальним продуктом. У той час як прямокутник $q'(a)$ прямує до заробітної плати, заштрихована частина репрезентує земельну оренду. Зі збільшенням відстані орендна плата, звичайно, знижується [2, с. 394].

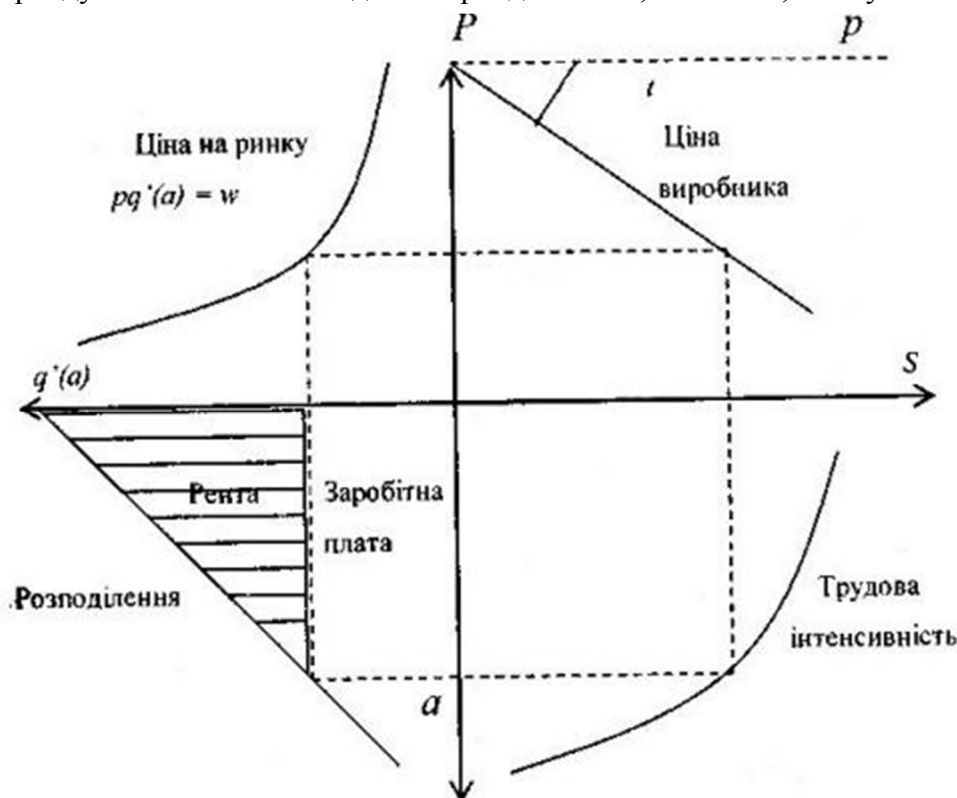

Рис. 1. Модель Тюнена для випадку з одним типом продукції

На думку Йоганна Тюнена, приклад для одного товару є тільки вступом. На відміну від моделі зерна Рікардо, просторова модель Тюнена побудована для багатьох видів товару. Шляхом цього розширення ізольована держава стає теорією асигнування ресурсу та розташування, заснованого на максимізації оренди.

Базові особливості цієї теорії можна зобразити графічно (рис. 2). Безперервна дуга позначає земельну оренду з виробництва жита як функцію відстані. Подібна функція «оренда – відстань» може бути збудована для інших продуктів, таких як овочі або деревина. Вони зображені, відповідно, пунктиром. При кожній відстані фермер зосереджується на продукті, що обіцяє найвищу оренду. У випадку цієї фігури овочі будуть ви-

рощуватися близько до міста, далі будуть розташовані пояс лісів та жито. Модель єдиної прямої Й. Тюнена призводить до відомих концентричних кілець, кожне з яких характеризується специфічними продуктами [2, с. 395].

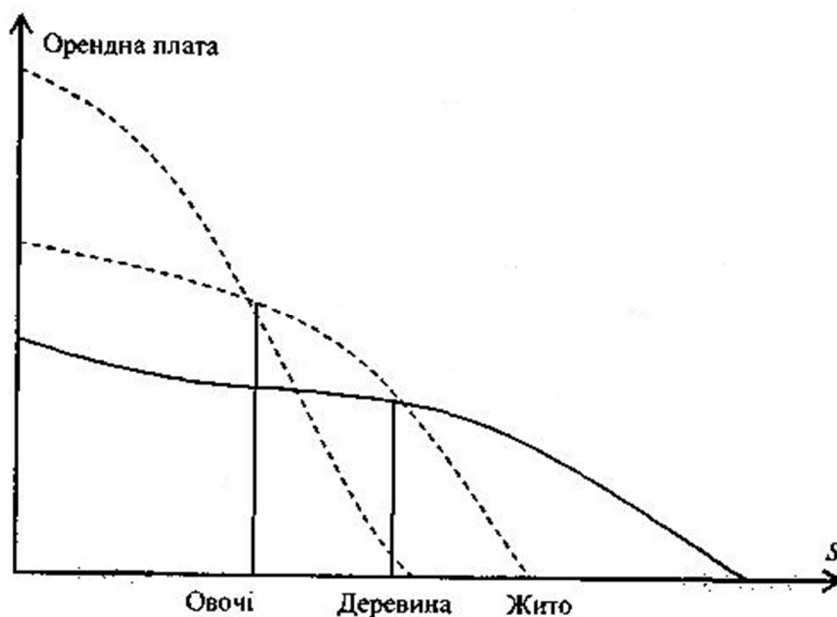

Рис. 2. Просторова модель Тюнена

У своїй книзі Й. Г. Тюнен зазначав, що поблизу міста повинні вироблятися такі продукти, що мають значні щодо своєї вартості вагу та обсяг, доставка їх у місто завдяки цьому настільки дорога, що їх не можна привозити з віддалених місцевостей; також повинні вироблятися і продукти, що швидко псуються, які споживаються лише у свіжому вигляді. З віддаленням від міста земля має все більше й більше відводитися під такі продукти, перевезення яких дешевше щодо їх вартості. На основі цих розрахунків довкола міста утворяться більш-менш різко розмежовані концентричні кола та пояси, в яких ті чи інші рослини будуть головними предметами виробництва.

Й. Тюнен розглядав абстрактну економічно ізольовану від інших країн державу, у центрі якої знаходиться єдиний ринок збуту сільськогосподарської продукції і єдиний виробник промислової продукції. Ціна будь-якого продукту в будь-якому місці простору відрізняється від його ціни в центрі – місті на величину транспортних витрат, які приймаються прямо пропорційними вазі вантажу і відстані його перевезення.

Раціональна схема розміщення сільського господарства – це система концентричних кілець зі своєю спеціалізацією.

За Йоганном Тюненом, кожна сільськогосподарська культура повинна розташовуватися на такій відстані від ринку, щоб вона давала найбільшу користь власникові землі. Ці концентричні кола (що утворюють пояси довкола ринку) розташовуються за порядком, який наведено на рис. 3 [8, с. 271–273]:

Перший пояс – «вільне господарство». Землеробство повинно тут продукувати на ринок «ніжні сорти городніх рослин» – цвітну капусту, салат, полуниці, які не витримують далеких перевезень, а

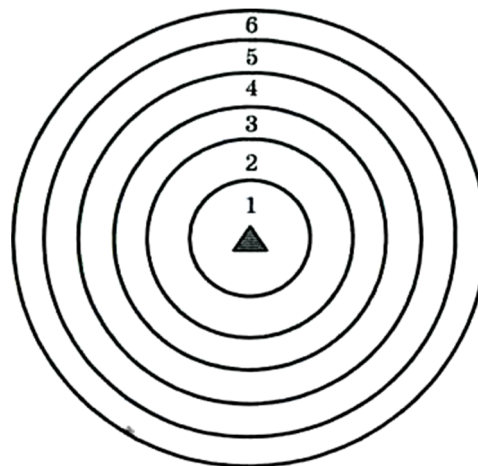

Рис. 3. Пояси спеціалізації за Тюненом

ПРОБЛЕМИ МЕНЕДЖМЕНТУ ТА РОЗВИТКУ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ РЕГІОНУ

також дешеві овочі, перевезення яких на далеку відстань обходилося б занадто дорого: білокачанну капусту, картоплю, ріпу. Приміське городнє господарство супроводжується значними вкладами капіталу на одиницю площі, зокрема, влаштуванням оранжерей, парників тощо. Основна ринкова продукція тваринництва – свіже молоко. Утримання худоби стійлове з використанням як кормів свіжої конюшини, сіна та відходів городнього господарства. Термін «вільне господарство» викликаний тим, що тут не повинна існувати певна сівозміна: у землю вноситься багато добрив та інтенсивно використовується кожен клаптик землі під ті культури, які забезпечують більший прибуток.

Другий пояс – лісове господарство. Тюнен у своїх розрахунках виходить з «прийнятого» в ізольованій державі 5%-го доходу на капітал і, опираючись на це, обґрунтовує розташування у другому поясі цього господарства, що постачає центральний ринок (місто) і господарства першого поясу паливом, будівельним і меблевим лісом тощо. З відходів будівельного лісу виробляється деревне вугілля, яке також реалізується у місто.

Третій пояс – плодонасіннєве господарство. У ньому також повинна відбуватися завершальна відгодівля худоби, призначеної для продажу в місті, після її вирощування у поясі тваринництва.

Четвертий пояс – вигінне семипільне господарство, що спеціалізується на виробництві зерна, а тваринництво – на виробництві молока на масло. Молодняк тут вирощувати не вигідно, його купують у поясі тваринництва. Гній від тваринництва є органічним добривом для зернових культур. Частина площ відводиться під луки, які повинні давати основний корм (сіно) худобі у період зимової годівлі.

П'ятий пояс – трипільне господарство, яке спеціалізується на виробництві зерна. Є луки для заготівель сіна та вигони. Гній вивозиться на парове поле.

Шостий пояс – тваринництво та вівчарство. Продукти, що надходять звідси на ринок, – м'ясо, шерсть, масло тощо. Тварини випасаються на природних пасовищах, зимова годівля забезпечується сіном з природних луків і соломною. Землеробство розвивається лише з самодостатньою метою.

У третій частині книги досліджувалась ефективність лісового управління. Йоганн Тюнен твердив, що величина лісу буде виміряна через величину продажу деревини, якщо дерево зрізане сьогодні; найкраще для існуючої величини деревини, якщо дерево зрізане і продане наприкінці оптимального періоду оборотності.

Теорія промислового штандорта зародилася як особливий напрям економічної науки у XIX ст. у Німеччині. Перша спроба визначити пункт розташування промислового підприємства за допомогою формального апарату зроблена у 1881 р. **Вільгельмом Лаунгардтом** (1832–1918) у праці «Визначення раціонального місцеположення промислового об'єкта». Всі його побудови ґрунтуються на врахуванні, головним чином, транспортного фактора. Він абстрагується від виробничих витрат, вважаючи їх рівними для усіх точок досліджуваної території. При цьому В. Лаунгардт виходить з того, що [8, с. 277]:

а) в усіх напрямках існують однаково хороші умови транспортування (абсолютна транспортна поверхня запозичена в Й. Г. Тюнена);

б) вартість транспортування пропорційна масі та відстані перевезення;

в) місцезоташування джерел сировини, палива та пунктів збуту продукції точно задані.

В. Лаунгардт вивчав розміщення промисловості. З метою визначення раціонального розміщення він запропонував локаційний трикутник, де дві вершини характеризували місце знаходження джерел сировини, а третя – ринок збуту продукції підприємства.

Оптимальним положенням підприємства визначив точку усередині трикутника, до якої була найкоротша відстань від трьох вершин.

Вирішальним фактором розміщення виробництва у В. Лаунгардта, так само як і в Й. Тюнена, є транспортні витрати. Виробничі витрати приймаються рівними для всіх точок досліджуваної території. Точка оптимального розміщення підприємства знаходиться в залежності від вагових співвідношень перевезених вантажів і відстаней. Для вирішення цієї задачі В. Лаунгардт розробив метод вагового (локаційного) трикутника (рис. 4) [7, с. 43].

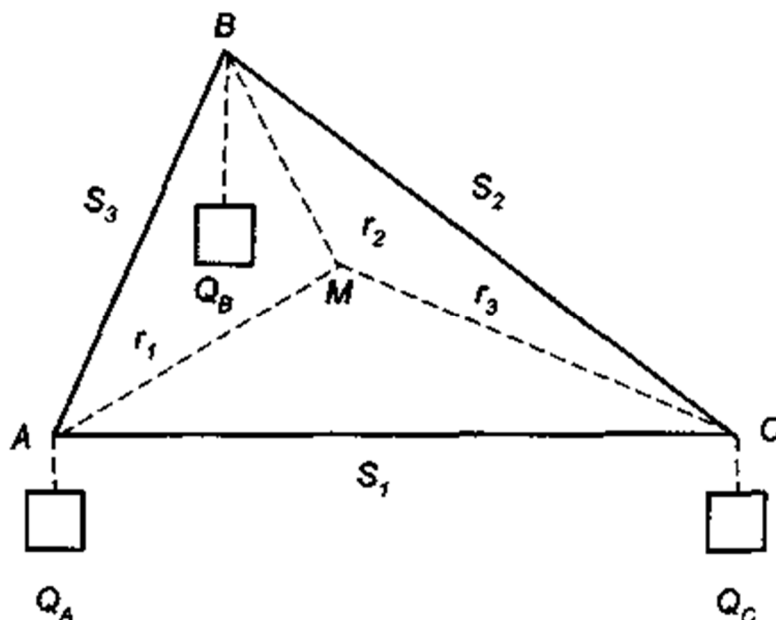

Рис. 4. Локаційний трикутник В. Лаунгардта

Пізніше, у роботі «Математичне обґрунтування вивчення народного господарства» (1885 р.) запропонував «принцип полюса», що сприяло появі можливості аналізу кількох ринків збуту і джерел сировини.

В. Лаунгардт стверджував, що просторова форма і розміри ринкових зон залежать від різниці транспортних тарифів, виробничих витрат і цін у центрах виробництва.

Однією з особливостей праць В. Лаунгардта є прагнення перейти від вибору місцезнаходження підприємства при заданих джерелах сировини та палива (складах) і пункту споживання до дослідження просторової конкуренції вже діючих підприємств на ринку, що займає певну площу (на відміну від однієї точки Тюнена). Важливість такого підходу визначають специфікою збуту промислової продукції багатьом споживачам, які розміщені на великій території. Погляди та методи Лаунгардта отримали подальший розвиток і лягли в основу досить популярної та широковідомої «теорії штандорта». У цьому основна цінність спадщини Лаунгардта, оскільки саме «теорія штандорта» отримала найбільше розповсюдження і започаткувала досить численну школу економістів [8, с. 279].

Альфред Вебер (1868–1958) у 1909 р. вдруге сформулював теорію розташування підприємств. Книга А. Вебера «Теорія розташування промисловості: чиста теорія штандорта» стала першим трактатом з теорії розташування, яка викликає великий інтерес і стимулює продовження роботи з поглиблення аналізу у сфері теорії розташування як специфічної галузі економічної теорії. Усі наступні теорії розташування промисловості (аж до найсучасніших) є або прямим розвитком теорії А. Вебера, або її незначною трансформацією. А. Вебер запровадив у науку поняття «фактор розташування», називаючи ним ту економічну вигоду, яка виявляється у господарській діяльності залежно від місця, де здійснюється ця діяльність. Ця вигода полягає у скороченні витрат на виробництво та збут певного промислового продукту в одному якомусь місці порівняно з

ПРОБЛЕМИ МЕНЕДЖМЕНТУ ТА РОЗВИТКУ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ РЕГІОНУ

іншим. Він проаналізував різні аспекти взаємодії цих факторів і, як наслідок, вивів домінуючі форми «орієнтації» підприємств при розташуванні. За теорією Вебера, при всіх зазначених допущеннях, розташування промисловості визначається такими трьома факторами, чи, як він їх називає, «орієнтаціями» [8, с. 280–281]:

1) транспортною орієнтацією, тобто прагненням підприємців будувати свої підприємства в пунктах, що забезпечують найменші витрати на транспорт;

2) робочою орієнтацією, тобто прагненням підприємців будувати свої підприємства в пунктах з найдешевшою робочою силою;

3) агломерацією, тобто прагненням підприємців розташовувати свої підприємства в центрах нагромадження інших промислових підприємств з метою скорочення витрат на будівництво транспортних шляхів, енергетичного господарства, комунального господарства, – всього того, що нині прийнято називати інфраструктурою.

Подальший аналіз проводиться за цими трьома факторами.

Транспортна орієнтація. Теорія А. Вебера стверджує, що величина транспортних витрат залежить від ваги перевезень вантажів і відстані перевезення. У результаті раціональне розміщення промислового підприємства буде у тому пункті, де з урахуванням розташування споживчого центру і джерел сировини витрати будуть мінімальні. При цьому вирішального значення набуває показник кількості сировини і палива, що припадає на кожну одиницю готового продукту.

Залежно від особливостей виробничого використання матеріалів А. Вебер класифікує їх на чисті та брудні. Чисті матеріали – це ті, що практично повністю входять у вагу готового продукту, брудні – вихідні матеріали, що у процесі перероблення дають відходи, невикористані в основному виробництві. Зазначені особливості використання сировини в основному виробництві, загальна вага вантажів і відстань перевезення впливають на загальну величину транспортних витрат і наближають штандорт до місць мінімальних транспортних витрат.

Також А. Вебер при дослідженні транспортної орієнтації поділяє всі матеріали, які підвозяться, на повсюдні (вода, глина, дерево тощо) і локалізовані (видобуток яких здійснюється в чітко визначених місцях). У результаті чого А. Вебер увів поняття «матеріальний індекс», під яким розумів відношення ваги локалізованих матеріалів до ваги продукту. Якщо під час виробництва використовуються лише чисті матеріали, то матеріальний індекс буде дорівнювати одиниці. Якщо чисті поєднуються з ваговтрачаючими (брудними) матеріалами, то індекс буде становити менше одиниці. У випадку, коли застосовується брудні види сировини, то матеріальний індекс перевищить одиницю і, відповідно, зросте ймовірність сировинної орієнтації.

Для визначення додаткової транспортної роботи, необхідної за умов відхилення підприємства від точки транспортного оптимуму, А. Вебер використовує показник, який назвав «штандортною вагою», що характеризує загальну кількість вантажів, які перевозяться у розрахунку на 1 т готового продукту.

За А. Вебером, у відношенні кожного виду продукту повинна бути збудована геометрична фігура, утворена з'єднанням пунктів споживання з оптимальними матеріальними складами. Це зображення він називає «штандортною фігурою», а лінії, що з'єднують місце штандорта, – з матеріальними складами - «матеріальними компонентами» (рис. 5). Розібравши багато інших випадків, А. Вебер робить висновок, що він обґрунтував закономірності розташування промисловості, зумовлені транспортною орієнтацією, і зводить їх до таких [8, с. 283–285]:

1) при використанні одного чи декількох повсюдних матеріалів виробництво орієнтується на пункт споживання;

ПРОБЛЕМИ МЕНЕДЖМЕНТУ ТА РОЗВИТКУ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ РЕГІОНУ

2) при використанні одного чистого локалізованого матеріалу штандорт може перебувати в будь-якому місці між матеріальним складом і пунктом споживання;

3) при додаванні до чистого локалізованого матеріалу повсюдного матеріалу штандорт зміщується до місця споживання;

4) найчастіше трапляються випадки, коли використання ваговтрачаючих локалізованих матеріалів іде у поєднанні з використанням повсюдних, тоді задача розв'язується так:

а) використання одного ваговтрачаючого локалізованого матеріалу призводить до збігу центру виробництва з матеріальним складом;

б) при поєднанні використання ваговтрачаючого локалізованого матеріалу з повсюдним, штандорт буде залишатися в матеріальному складі, поки матеріальний індекс буде більшим за одиницю, і зміщуватиметься до пункту споживання, якщо матеріальний індекс буде меншим за одиницю.

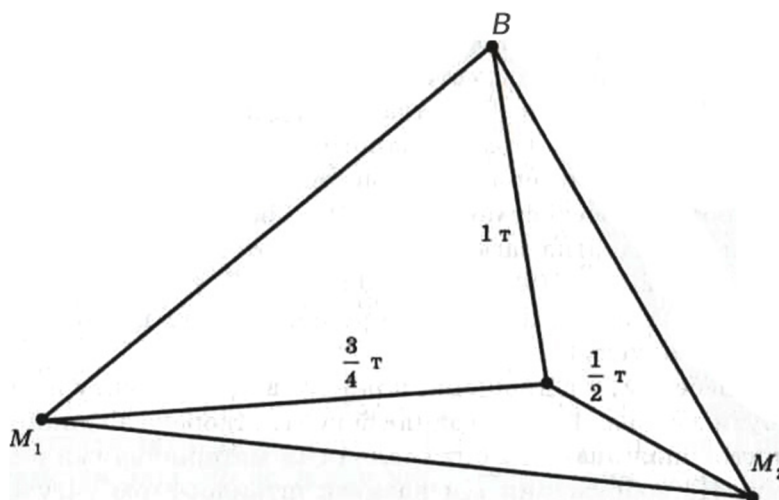

Рис. 5. Штандортна фігура компонент (за А. Вебером)

Робоча орієнтація. Для визначення промислового штандорта з урахуванням спільного впливу факторів транспортних витрат і робочої сили А. Вебер звертається до побудов так званих ізодипан, зміст яких полягає у наступному. Прирости транспортних витрат, обумовлені переміщенням виробництва з транспортного пункту у робітничий, збільшуються з віддаленням від транспортного пункту, причому більш-менш рівномірно в будь-якому напрямку віддалення. Тому в кожному напрямку повинні існувати пункти, для яких прирости транспортних витрат (чи витрати відхилення) будуть однаковими [7, с. 46].

Він буде довкола пункту транспортного мінімуму (Р) замкнуті лінії, що з'єднують пункти однакових відхилень у транспортних витратах при перенесенні виробництва до «робочих пунктів» (Р₁ і Р₂). Ці лінії Вебер називає «ізодипанами», а ту з них, яка проходить через точки, в яких відхилення транспортних витрат та заощадження робочих витрат рівні, він називає «критичною ізодипаною». Якщо робочий пункт лежить усередині критичної ізодипани, тобто коли підвищення витрат на транспортування при переміщенні в нього з транспортного штандорта буде меншим за вигреш на заробітній платі, то «робоча орієнтація» перемаже. Якщо ж «робочий пункт» виявиться за межами критичної ізодипани і заощадження на робочих витратах виразиться меншою величиною порівняно зі зростанням транспортних витрат, то підприємство залишиться в точці транспортного мінімуму (рис. 6) [8, с. 286].

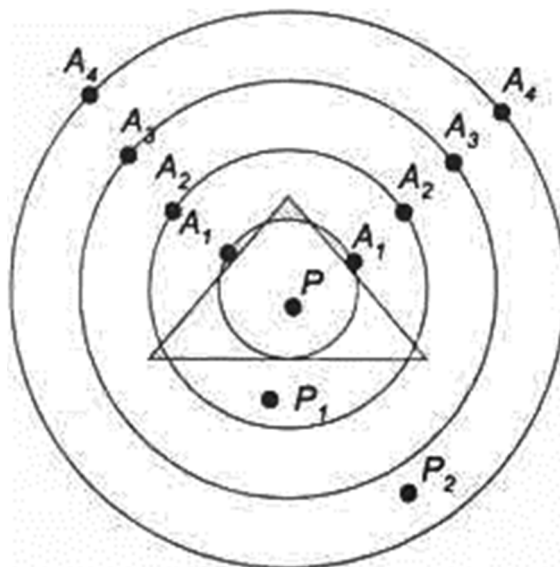

Рис. 6. Порівняння заощаджень на робочих витратах і на відхиленнях у транспортних витратах (за А. Вебером)

Вплив пунктів з дешевою робочою силою на різні галузі є різним. Це залежить, з одного боку, від витрат живої праці на одиницю їх продукції, а з іншого – від темпу зростання транспортних витрат при віддаленні від транспортного оптимуму. Першу величину А. Вебер характеризує «індексом робочих витрат», тобто величиною заробітної плати, що припадає на 1 т готового продукту, другу – «штандортною вагою» певного виробництва.

Агломераційна орієнтація. Аналіз впливу фактора агломерації на розміщення виробництва припускає відсутність впливу всіх інших факторів, крім транспортного. Виходячи з транспортної орієнтації відшукуються відхилення виробництва транспортних пунктів, обумовлені дією фактора агломерації. Такі відхилення доцільні, якщо витрати відхилення перекриваються заощадженнями в агломераційних пунктах. Для визначення місця розміщення агломераційного виробництва критична ізодапана, тобто геометричне місце точок, де перевитрата транспортних витрат дорівнює економії від агломерації виробництва. А. Вебер стверджує, що відхилення ізольованих виробництв від транспортних пунктів має сенс тільки тоді, коли усі виробництва, що відхиляються, не виходячи за межі своїх критичних ізодапан, з'єднуються в якомусь одному місці. Таким місцем є площа загального сегмента, утвореного пересічними критичними ізодапанами (рис. 7) [7, с. 47–48].

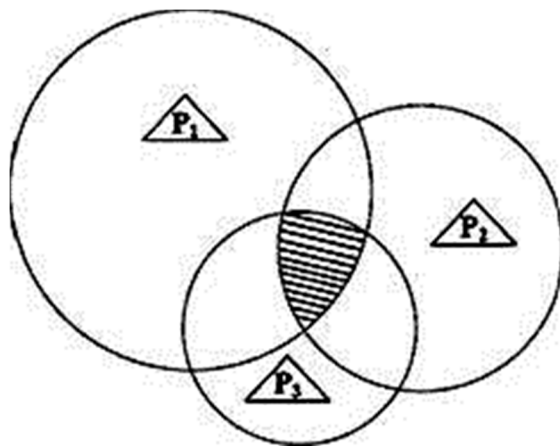

Рис. 7. Транспортні пункти і площа агломерації виробництв (за А. Вебером)

Вебер зазначав, що виробництва, які агломеруються, повинні розміщатися у заштрихованому сегменті, тобто місці, де витрати відхилення для кожного виробництва не перевищують тієї вигоди, що отримується від агломерації.

Підсумовуючи аналіз наукового доробку А. Вебера в теорії розміщення продуктивних сил, зазначимо, що він ставив перед собою доволі обмежене та спрощене завдання. А. Вебер досліджував проблеми розташування не цілих підприємств, і тим більше їх систем, а лише окремих виробничих одиниць, причому він виходив з того, що така одиниця виробляє лише один продукт і охоплює всі стадії виробничого процесу. Акцентуючи на мінімізації витрат виробництва як на головному засобі оптимізації розташування, А. Вебер намагався вирішити проблеми підвищення ефективності функціонування підприємств. Тому правомірно розглядати теорію А. Вебера та її подальший розвиток у працях пізніших економістів як своєрідне доповнення теорії фірми [8, с. 291–292].

Значний внесок у пошуки просторових закономірностей розвитку підприємств виробничої сфери та підприємств сфери послуг зробили німецькі вчені Вальтер Крісталлер і Август Льош.

Першу теорію про функції розміщення системи населених пунктів (центрального місця) у ринковому просторі висунув **Вальтер Крісталлер** (1893–1969) у своїй праці «Центральні місця в південній Німеччині», опублікований у 1933 р. Теоретичні висновки він обґрунтував емпіричними даними. Центральними місцями Крісталлер називає економічні центри, що обслуговують товарами і послугами не тільки себе, але й населення своєї округи (зони збуту). Згідно з В. Крісталлером, зони обслуговування і збуту з часом мають тенденцію оформлятися у правильні шестикутники (бджолині стільники), а вся заселена територія покривається шестикутниками без просвітів (крісталлерівська решітка) (рис. 8). Завдяки цьому мінімізується середня відстань для збуту чи продукції поїздок у центри для покупок і обслуговування [7, с. 49].

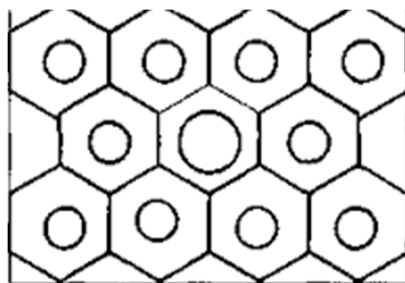

Рис. 8. Розміщення зон обслуговування і населених пунктів за теорією В. Крісталлера

В основу теорії центрального місця В. Крісталлер заклав допущення рівномірного розподілення зон збуту (шестикутників), що характеризується найменшою середньою відстанню для поїздок покупців до центру, де здійснюють покупки.

В. Крісталлер встановлює три можливі випадки визначення розмірів місць проживання споживачів (K) [8, с. 294–295]:

1. *Орієнтація на збут.* Якщо джерело постачання товарами, що виробляються в центрального місця, повинно перебувати на мінімальній відстані від залежних місць, то доцільною буде ієрархія з параметром K , що дорівнює 3, оскільки вона максимізує кількість центрального місць. Зв'язки у цьому випадку будуть лише з двома із шести найближчих пунктів (третій – сам цей пункт), що приведе, за В. Крісталлером, до симетричної гніздової ієрархії.

2. *Орієнтація на транспорт.* При високих витратах на спорудження транспортної мережі доцільна ієрархія з параметром K , дорівнює 4, оскільки в цьому випадку найбільша кількість важливих центрального місць розташована на одній трасі, яка з'єднує більші міста, що забезпечує найнижчі витрати на спорудження дороги. Зв'язки будуть

встановлені лише з трьома із шести найближчих залежних місць, і це дасть іншу схему гніздування.

3. *Адміністративна орієнтація.* Якщо необхідний чіткий адміністративний контроль, то, за Крісталлером, доцільною уявляється ієрархія, що виходить з $K = 7$, при якій центральне місце пов'язане з усіма шістьма найближчими залежними містами.

Подібні до кристаллерових методів дослідження використовує інший німецький учений – А. Льош. Мережу з шестикутними комірками він довільно накидає на ідеальну рівнину, щоб отримати «теоретичну схему економічного ландшафту». Всі комірки, на думку А. Льоша, мають один спільний центр – головне місто, яке володіє всіма перевагами, пов'язаними з широким місцевим попитом. Далі Август Льош розташовує мережі довкола цього центру таким чином, щоб вийшло шість секторів з великою кількістю виробничих точок і шість з незначною їх кількістю.

А. Льош стверджував, що в мережі шестикутних ринкових зон має бути центр у вигляді великого міста, навколо якого сконцентровані ринки збуту і точки розміщення конкуруючих між собою виробництв. Таку систему розміщення економіки у просторі учений називає «економічним ландшафтом».

А. Льош прагнув поєднати досягнення вчення про «штандорт» з економічним районуванням. Питанням районування він присвятив цілий розділ своєї книги «Географічне розміщення господарства». В основу виділення районів було покладено ринковий простір. Теорія районування А. Льоша ґрунтувалася на припущенні про наявність широкої рівнини, на якій сировина розміщена більш або менш рівномірно. Використовуючи геометричні фігури та математичні обчислення науковець визначав радіус ринку певної продукції, враховуючи переважно транспортні витрати і чинник попиту як функцію ціни. Будь-який товар за теорією А. Льоша, має свій максимальний радіус збуту, за межами якого реалізація його стає не вигідною.

А. Льош вперше досліджував умови розвитку економічного регіону, враховуючи національні і політичні умови, природні ресурси, транспортні умови, технічний прогрес тощо. Він твердив, що головним завданням економістів є аналіз і пошук вирішення проблем, пов'язаних з негативними явищами у розміщенні господарства, а не тільки їх виявити та описати.

Заслуги В. Крісталлера і А. Льоша полягають у тому, що вони зробили спробу відкрити закон взаємного просторового розташування населених пунктів, побачити порядок, який підлягає розрахунку, в уявному хаосі розташування міст і поселень і, пізнавши об'єктивний закон, застосувати його під час проектування населених пунктів на новоосвоєваних територіях. Друга заслуга цих двох учених полягає в тому, що вони стали досліджувати особливості географії невиробничої сфери, тоді як до них уже бралися встановлювати закони розташування галузей промисловості, сільського господарства тощо. Ці вчені встановили ієрархічні рівні просторової системи населених пунктів і зв'язок між місцем населеного пункту в цій системі та його функціональними особливостями – структурою населення, рівнями обслуговування населення тощо [8, с. 296–297].

У. Айзард, як відомий фахівець у теорії розміщення продуктивних сил, починав своє дослідження з вивчення ринку, оскільки вважав його головним фактором, що визначає розвиток і розміщення виробництва. Серед факторів, які впливають на місткість ринку, він зазначав:

- грошові доходи (заробітна плата, дивіденди, відсотки на капітал, прибуток, рента тощо);
- чисельність і структура населення;
- стан регіонального платіжного балансу;
- кредитні обмеження;

ПРОБЛЕМИ МЕНЕДЖМЕНТУ ТА РОЗВИТКУ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ РЕГІОНУ

- непрямий попит;
- прагнення до просторової взаємодії.

Досліджуючи міжрегіональні товарні і фінансові потоки, У. Айзард зробив висновок, що будь-якій країні характерний не єдиний ринок, а ринки на місцевому, субрегіональному, регіональному та національному рівнях.

У. Айзардом розроблена така класифікація товарів і ринків [7, с. 54]:

- національні – необхідні для всієї ринкової системи товари, виробництво і споживання яких балансується усередині країни в цілому;
- регіональні – товари, виробництво і споживання яких врівноважується по країні в цілому й у межах метрополітенського ареалу (прийняте в США статистичне об'єднання первинних територіально-адміністративних одиниць, з яких хоча б в одному є місто з населенням більше 100 тис. осіб);
- субрегіональні – товари, виробництво і споживання яких врівноважується усередині кожного субрегіону, що входить до складу метрополітенського ареалу;
- місцеві – товари, виробництво і споживання яких врівноважується в межах кожного мікрорайону, а також у межах будь-якого іншого субрегіону.

У. Айзард пов'язував виникнення теорії «просторової економіки» з розвитком німецької історичної школи політичної економіки. Саме у працях ранніх представників цієї школи – В. Рошера та А. Шеффле – питання розташування виробництва були розглянуті досить детально.

Визначний представник цієї школи **Вільгельм Рошер** (1817–1894) випустив у 1865 р. працю «Дослідження про закони, які визначають доцільне розташування галузей промисловості». Теоретичне кредо її вичерпується теорією «трьох факторів виробництва» (праці, землі, капіталу). Відносна притягальна сила вказаних факторів визначається, за В. Рошером, надзвичайно просто: їх питомою часткою у загальних витратах виробництва та ціні товару.

В. Рошер автор книг і статей з питань хлібної торгівлі, колоніальної системи, лісової та сільськогосподарської економіки. Він намагався доповнити і розвинути загальновищезану теорію класичної школи і водночас вплинути на формування національної політики. Він здійснював глибокий порівняльний аналіз історії становлення і розвитку економічних явищ у Німеччині, Англії, Франції і досліджував національні особливості розвитку економічних процесів.

Німецький економіст і соціолог **Альберт Шеффле** (1831–1903) у 1873 р. видав працю, один з розділів якої присвячено проблемам розташування. У ній робиться спроба пояснити закономірності розташування промислових об'єктів причинами, які півстоліття тому виявив під час дослідження особливостей просторової спеціалізації сільськогосподарського виробництва Й. Тюнен. Єдиним штандортним фактором (тобто тим, що впливає на розміщення в цьому чи іншому місці промислового об'єкта) при цьому є відстань від міста, місцерозташування якого вважається заданим. А. Шеффле класифікував різні галузі промисловості щодо розташування залежно від відстані від міського центру. На думку ученого, галузі з високими транспортними витратами та відносно дешевою (на одиницю ваги) продукцією розташуються поблизу міста. Виникають концентричні кола падіння інтенсивності, аналогічні до поясів Тюнена. Проте такий висновок суперечить дійсності, яка свідчить про концентрацію в містах насамперед високоточних і нематеріаломістких виробництв. Однією з головних переваг концентрації А. Шеффле справедливо вважав (що суперечило загальноприйнятій думці) здешевлення транспортування унаслідок збільшення обсягів і частоти перевезень. А. Шеффле вперше звернув увагу на неабияку роль, яку відіграє при розташуванні підприємств перехід від локально фіксованих джерел енергії (гідроенергія на ранній стадії її викорис-

тання) до джерел енергії, які можна було б дислокувати у будь-якому потрібному місці (парова машина) [8, с. 275].

Альберт Шеффле описав взаємодію торгівлі і промисловості та запропонував схему гравітаційної моделі, відповідно до якої притягання двох міських ринків прямо пропорційно чисельності населення цих міст і обернено пропорційно квадрату відстані між ними.

На думку А. Шеффле, локалізація промисловості тим більша, чим більша кількість населення міста, чим менша відстань до ринків збуту і чим тісніше розміщені великі міста. Відхилення від моделі він пов'язував з концентрацією підприємств біля джерел сировини і палива. Ця модель дозволяла пояснити розміщення орієнтованих на ринки збуту підприємств промисловості і надалі розвивалася у дослідженнях багатьох учених-регіоналістів.

Теорію ринкових потенціалів і просторової взаємодії продовжив **У. Рейлі**, який сформулював «закон гравітації роздрібної торгівлі», де зазначив, що міський ринок притягує покупців навколишнього регіону пропорційно чисельності міського населення й обернено пропорційно квадрату відстані від покупців до міста. У своєму дослідженні він розглядав три міські ринкові центри (два відносно великі міста і одне відносно невелике). Згідно з «законом гравітації роздрібної торгівлі» інтенсивність товарних потоків із двох великих міст у мале прямо пропорційне чисельності населення міста-постачальника й обернено пропорційне квадрату відстані відповідно від кожного великого міста до малого.

П. Конверт удосконалював гравітаційну модель ринкової взаємодії У. Рейлі і визначив точки межі ринкових зон двох конкуруючих міст.

Значний вплив на розвиток теорії ринкових потенціалів і просторової взаємодії мали дослідження **Дж. Стюарта**, який розглядав аналогії між соціальними і фізичними явищами й увів поняття «демографічний потенціал».

С. Харрісоном було проаналізовано і розкрито поняття ринкового потенціалу міст і інших територіальних одиниць та складено карту ринкових потенціалів США.

Д. Рей удосконалив теорію С. Харрісона і запропонував розширений варіант моделі просторової взаємодії ринкових потенціалів, враховуючи вплив фінансового капіталу.

Згідно Д. Реєм, ринковий потенціал території є інтегральним показником, що характеризує ступінь економічної взаємодії території з розглянутими регіональними ринками. Значення ринкового потенціалу території залежить від відстані до регіональних ринків, транспортних витрат, а також від розмірів фінансового потенціалу регіонів, з якими існує ринкова взаємодія. У 80–90-х рр. теорія ринкових потенціалів і просторової взаємодії одержала подальший розвиток у роботах М. Біркіна, Ф. Фулджера, Х. Цільмса та ін., де приділяється значна увага прогнозуванню регіональних ринків товарів і послуг на основі моделей просторової взаємодії [7, с. 57].

Довгий список англосаксонських економістів, що «колекціонували» фактори розташування, відкриває у 1835 р. **Е. Юр**, який долучив до них дешеву енергію, «відповідне» населення (тобто його трудові навички та кваліфікацію, дисциплінованість, старанність у роботі тощо), наявність порту, складу чи ринку та новаторський дух «рицарів промисловості» (чи, якщо висловлюватися сучасною лексикою, схильність підприємців до завжди ризикованих інновацій). Представники історичної школи стали на шлях збирання та врахування великої кількості факторів історичного, соціального, політичного, інституційного та природного характерів. Ця тенденція продовжувалася у працях економістів «нової історичної школи», що сформувалася наприкінці XIX ст. Видатний представник цього напряму політичної економії **Густав фон Шмоллер** (1838–1917) розробив так званий генетичний підхід до вивчення економіки. Формально виступаючи за

ПРОБЛЕМИ МЕНЕДЖМЕНТУ ТА РОЗВИТКУ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ РЕГІОНУ

детальне дослідження причини явищ господарської практики, проповідуючи на словах історичний підхід, Шмоллер насправді підміняв науковий аналіз тенденцій та закономірностей економічного розвитку «колекціонуванням» і систематизацією, що не претендувала на наукову досконалість, великої кількості різноманітних факторів [8, с. 276].

Учений не був противником теорії, але вважав, що теорія – це формально закрита система, що розвивається. У своєму «Нарисі» він приводить дедуктивну теорію поряд з дедуктивно-описовим методом, де зазначає, що чим більше віддалиться теорія від споглядання, потреб практичного життя, то менш вартісними будуть результати (1990 р.).

Значну увагу Г. Шмоллер приділяє економічній описово-статистичній теорії. Він вважає, що спочатку слід зібрати матеріали, їх впорядкувати, а потім вивчати взаємозв'язки. Як приклад, його праця з історії держави (міста).

Шмоллер зазначав, що певні етапи розвитку народно-економічного життя можна законодавчо, психологічно та історично пояснити, у результаті чого передбачити тенденції розвитку.

Описувальна школа в науковій літературі з розміщення виробництва проіснувала майже до 30-х рр. ХХ ст., а у середовищі економгеографів та істориків економіки існує й сьогодні. Ця школа має певні заслуги у зібранні та первинній обробці емпіричних економічних даних. Проте у власне теоретичній сфері її досягнення дуже скромні. Панування емпіризму в працях представників німецької політекономії того часу виключало можливість створення ними наукової теорії чи то теорії розвитку господарства, чи теорії розташування. Разом з тим той «клімат», який був створений у німецькій науці роботами представників історичної школи, стимулював зацікавлення до найрізноманітніших сторін господарської дійсності, у тому числі й до просторових форм організації економіки. Саме у цьому середовищі з'явилися помітні праці в теорії розміщення підприємств видатних німецьких учених Вільгельма Лаунгардта та Альфреда Вебера [8, с. 276–277].

У межах теорій міжнародних економічних відносин були вперше досліджені теоретичні принципи виробничої спеціалізації регіонів і міжрегіональної торгівлі. Тому варто назвати англійських економістів **А. Сміта** і **Д. Рікардо** і шведських – **Е. Хекшера** і **Б. Оліна**.

В отриманих ними наукових результатах існує значна кількість загальних проблем і рис у міжрегіональному і міжнародному поділі праці та торгівлі, однак є і якісні відмінності.

Міжрегіональний поділ праці і міжнародна торгівля – процеси, що відбуваються у межах різних частин однієї національної зони вільної торгівлі, однієї митної території, однієї валютної системи, одного національного ринку праці і капіталу. У міжрегіональній торгівлі, як правило, відсутні адміністративні, митні, політичні, мовні й інші бар'єри, які у міжнародних економічних відносинах ще зберігаються, незважаючи на переважаючу тенденцію лібералізації і глобалізації [7, с. 52–53].

У А. Сміта основними дослідженнями є вчення про поділ праці. Він визначив залежність обсягу виробленого продукту від кількості осіб, зайнятих корисною працею та продуктивності праці. Він розвивав погляди фізіократів на продуктивну і непродуктивну працю. Під продуктивною працею він розумів будь-яку працю, що створює матеріальний продукт і обмінюється на капітал, а непродуктивною – працю, яка не створює вартості та обмінюється на дохід. За його теорією, вся сфера нематеріального виробництва є непродуктивною. За теорією Хекшера – Оліна критеріями вибору спрямувань зовнішньої торгівлі залежно від наявності ресурсів є: товар, який містить насичений ресурс має експортуватися, а під час виробництва якого використовується рідкісний ресурс – імпортуватися; спеціалізація всередині країни має ґрунтуватися більше на де-

ПРОБЛЕМИ МЕНЕДЖМЕНТУ ТА РОЗВИТКУ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ РЕГІОНУ

шевому ресурсі (якщо дешевим є капітал – то розвивати капіталомістку продукцію, якщо дешева праця – трудомістку).

Основні висновки міжнародних теорій Сміта – Рікардо і Хекшера – Оліна отримані в системі постулатів міжрегіональних відносин, незважаючи на те, що вони наводять міжнародні приклади.

А. Маршалл виокремив економічні структури, які «часто можуть бути стійкими завдяки концентрації безлічі схожих малих бізнесів у певному місці». Він трактує такі обставини, як «ефекти оточення» і вважає їх особливо істотними для малого бізнесу. Під ефектами оточення фактично розуміються незаплановані вигоди, іншими словами, ненавмисні та випадкові побічні продукти діяльності. А. Маршалл характеризував концентрації спеціалізованих виробництв у термінах тріади зовнішніх чинників [3, с. 138]:

- доступності необхідної кваліфікованої праці;
- зростанні підтримуючих і допоміжних галузей;
- спеціалізації різних фірм на різних стадіях і сегментах виробничого процесу.

Він зробив висновок про взаємозв'язок між спільним розташуванням виробництв і їх економічною ефективністю, оскільки вони будуть групуватись з метою отримання прибутків від позитивних екстерналій, характерних для цієї місцевості. Подібне групування виробництв він називає індустріальними районами.

Для індустріальних районів за А. Маршаллом найбільш важливішими є такі характеристики:

- наявність невеликих високоспеціалізованих фірм переважно місцевого походження;
- істотні обсяги угод між контрагентами в межах цих районів;
- високий ступінь кооперації між фірмами усередині району;
- невисока економічна активність між фірмами району та фірмами поза ним;
- загальні джерела фінансів, технічної експертизи і бізнес-послуг для всіх фірм у межах району;
- високий рівень динамічності ринку праці.

Головне ж досягнення наукового доробку А. Маршалла полягає в тому, що йому вдалося побачити синергійний ефект близькорозташованих підприємств, який ґрунтується на таких чинниках, як безперешкодний доступ до постачальників ресурсів, обмін знаннями та досвідом, інноваціями між підприємствами, а також наявністю кваліфікованих кадрів, що володіють знаннями специфіки галузі.

Дослідження промислових районів, проведене А. Маршаллом, в цілому визначило сутність «зовнішніх економій», або «позитивних екстерналій», тобто вигоди від зростання продуктивності, які не повністю поглинаються компаніями, що їх створюють, та опосередковано впливають на інших суб'єктів.

З теорії центральних місць розвинулися теорії «полосів росту» та «центрів розвитку». Ці терміни в їх сучасному значенні вперше вжив французький економіст **Франсуа Перру**. Він довів доцільність застосування теорії «центральних місць» для регіонів з нерівномірною щільністю населення та нерівномірним попитом по території. Запропонована модель широко використовувалась при прогнозуванні розвитку і розміщення торговельних підприємств різного рівня. Завдяки обґрунтуванню системи ієрархії центральних місць і ринкових зон визначають високий рівень, якому характерні спеціалізовані товари і послуги, та низький рівень – товари масового споживання та товари й послуги першої необхідності.

Франсуа Перру здійснив класифікацію галузей економіки за тенденціями їх розвитку і за цією ознакою виділив три групи галузей [8, с. 299]:

- галузі, що розвиваються повільно чи деградуують, з тенденцією постійного зниження їх питомої частки у структурі економіки країни;

ПРОБЛЕМИ МЕНЕДЖМЕНТУ ТА РОЗВИТКУ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ РЕГІОНУ

- галузі з високими темпами розвитку, які не впливають на розвиток інших галузей економіки держави;

- галузі, які не тільки швидко зростають, але й спричиняють розвиток інших галузей, викликають загальний індустріальний розвиток країни.

Цю останню групу галузей Ф. Перру назвав профілюючими, чи динамічними, галузями. Там, де отримують розвиток динамічні галузі, виникає і «полюс розвитку». У зв'язку з тим, що профілюючі галузі часто перебувають у тісних взаємозв'язках, Ф. Перру запровадив термін «комплекс галузей». Більшість регіоналістів сходяться на тому, що з економічного погляду «полюс росту» включає три основні елементи:

- провідну галузь, що має високу здатність до нововведень;

- галузь місцевого та районного значення, пов'язану з провідною галуззю через систему відношень типу «затрати – випуск». Ці відносини і слугують засобом передачі провідного ефекту на все господарство;

- просторовий згусток продуктивних сил, що забезпечує підприємствам отримання агломераційної економії. У результаті виникає джерело, здатне суттєво впливати на навколишнє господарське середовище.

Одним із напрямків розвитку теорії «полюсів зростання» є модель «центр-периферія», розроблена Дж. Фрідменом у 1966 р. У цій моделі невеликий за розміром території центр, який об'єднує найбільш передові технологічні і соціальні досягнення, протиставляється величезній периферії – сукупності віддалених і слабозрозумітих територій із сповільненою модернізацією, яка є джерелом ресурсів і споживачем інновацій. Виділяють також полупериферійні райони, які мають проміжне становище, – колишні центральні з застарілою технологічною базою, або близько розташовані до центру периферійні райони, які більш ефективно взаємодіють з центром. Модель «центр-периферія» застосовується на різних рівнях: глобальному, регіональному, локальному [3, с. 153–154].

Досліджуючи еволюцію відносин «центр – периферія», спочатку Дж. Фрідмен, а потім і його послідовники виділили на національному рівні чотири стадії регіонального розвитку: система локальних ядер, єдиного сильного національного центру, сильного центру та сильних субцентрів, утворення функціонально взаємопов'язаних місць.

Французький вчений Ж. Будвіль довів, що під «полюсами зростання» можна розглядати не тільки сукупності підприємств лідируючих галузей, а й конкурентні території (населені пункти), які виконують в економіці країни функцію джерела інновацій і прогресу. За визначенням Ж. Будвіля, регіональний «полюс зростання» становить низку розвиваючих і розширюючих галузей, розміщених в урбанізованій зоні і здатних викликати подальший розвиток економічної діяльності в усій зоні свого впливу. Таким чином, «полюс зростання» можна трактувати як географічну агломерацію економічної активності або як сукупність міст, які мають комплекс виробництв, що швидко розвиваються.

Ж. Будвіль запропонував такий варіант ієрархії «полюсів розвитку» [3, с. 149–150]:

- *центральні місця* – дрібні та середні за розмірами «класичні» міста, що спеціалізуються на традиційних широкорозповсюджених галузях й обслуговують навколишню сільську місцевість;

- *полюси росту* – промислові міста з диверсифікованою структурою господарства здебільшого середнього розміру. Для них характерні високі темпи росту, оскільки в них розміщені підприємства нових галузей промисловості, але їх ріст не можна вважати автономним, бо він генерується за рахунок зовнішніх впливів;

- *полюси розвитку* – великі міські агломерації з розвинутою структурою господарства. Вони мають пропульсивні фірми, генерують нововведення; їх ріст можна розглядати як автономний. Полюси розвитку впливають на весь процес територіального розвитку;

- *полюси інтеграції* – зони росту, що охоплюють кілька міських систем. Це значні концентрації продуктивних сил, де поступово формуються прямі та зворотні зв'язки, що багато в чому визначають їх еволюцію.

Х. Ласуен деталізував уявлення про «полюси зростання». По-перше, «полюсом зростання» може бути регіональний комплекс підприємств, пов'язаний з експортом регіону (а не просто з провідною галуззю); по-друге, система полюсів і кожен з них окремо зростають за рахунок імпульсів, які породжені загальнонаціональним попитом, що передається через експортний сектор регіону; по-третє, імпульс зростання передається другорядним галузям за посередництвом ринкових зв'язків між підприємствами, а також географічної периферії.

Теорію «полюсів зростання» розвинув французький учений **П. Потьє** в роботах про «осі розвитку». Основна ідея автора полягає в тому, що території розташовані між «полюсами зростання» і забезпечують транспортний зв'язок, отримують додаткові імпульси зростання завдяки збільшенню вантажопотоків, поширенню інновацій, розвитку інфраструктури. Тому вони перетворюються на «осі (коридори) розвитку», що визначають разом з «полюсами зростання» просторовий каркас економічного зростання великого регіону чи країни [3, с. 150].

Гравітаційна модель просторової взаємодії. Ще у 1929 р. **У. Дж. Рейлі**, вивчаючи проблеми роздрібної торгівлі, постулював, що рух людей між двома міськими центрами повинен бути прямо пропорційним загальній кількості їх населення і обернено пропорційним квадрату відстані між ними. У 1949 р. це емпіричне узагальнення було уточнене економістом **Г. К. Ціпфом**, який сформулював принцип найменших зусиль стосовно людської поведінки. Але першим, хто вказав на ізоморфний зв'язок цих концепцій за ньютонівським законом гравітації, був астрофізик **Дж. К. Стюарт**. Відтоді цю концепцію називають гравітаційною моделлю. **Вільям Уорнтц**, що працював зі Стюартом, запровадив аналогічні моделі з фізики у вивчення тих чи інших характеристик потенціалу населення. Він стверджував, що математичне описання потенціалу населення тотожні описанню поля гравітації, напруги магнітного та електричного полів. Гіпотеза Стюарта – Ціпфа побудована на аналогії між соціальними та фізичними явищами.

Теорія просторових взаємозв'язків обґрунтовує необхідність вивчення не територіальних відмінностей, а просторових зв'язків (*spatial relations*). На думку її авторів – **Хечерстранда, Гаррісона, Уорнца, Кроу, Уотсона, Шеффера, Ульмана**, під просторовими взаємозв'язками розуміються реально існуючі, достатньо значущі та такі, що мають відношення до людської діяльності, зв'язки між різними частинами земної поверхні, як: взаємні зв'язки та потоки будь-яких ресурсів між галузями промисловості, джерелами сировини, ринками, а також у сфері культури та на транспорті [8, с. 301–303].

Е. Ульман у своїй праці «Роль транспорту та основні причини процесів взаємодії» зазначає, що на процеси взаємодії та розповсюдження значний вплив мають такі фактори, як: компліментарність (взаємозв'язок між попитом і пропозицією), зштовхування можливостей (втручання з боку іншого джерела) та рухомість (відстань між взаємодіючими об'єктами, виражена через витрати).

Теорію економічних кластерів Майкла Портера можна вважати продовженням теорії територіально-виробничого комплексу.

За визначенням М. Портера, кластери – це «сконцентровані за географічною ознакою групи взаємозв'язаних компаній, спеціалізованих постачальників, постачальників послуг, фірм у відповідних галузях, а також пов'язаних з їх діяльністю організацій (університетів, агентств по стандартизації, торговельних, туристичних, будівельних об'єднань)» [7, с. 64].

Основною ідеєю кластерної моделі є поєднання зусиль для вирішення регіональних проблем, ефективного і раціонального використання ресурсів. Тобто перевагою кластерного підходу є досягнення синергійного ефекту, оскільки підприємства, які працюють поодиноці, ніколи не досягнуть тих результатів та успіхів, що досягають кластери. Кластери стимулюють економічне зростання регіону, сприяють вирішенню проблем регіонального розвитку. Позитивним ефектом кластерів можна вважати доступ до більшої кількості постачальників та доступ до інновацій, знань, ноу-хау, скорочення собівартості окремих видів промислової продукції, збільшення обсягів її виробництва, диверсифікація економіки.

Кластерна форма розміщення продуктивних сил – це перспективне бачення розвитку економіки. Територіальні масштаби кластера можуть охоплювати місто, регіон, країну або кілька міст, регіонів чи навіть сусідніх країн. Кордони кластерів мають бути ретельно обміркованими, враховуючи унікальність території та спеціалізацію, та визначатися не політичними рішеннями, а сучасними комерційними факторами.

Проведений аналіз теоретичних концепцій регіональної політики дозволяє зробити висновок, що поки ще не знайдено універсальний теоретичний метод, який зміг би відповісти на питання про шляхи досягнення найбільш ефективних показників розвитку та розкрити причини диспропорцій регіонального розвитку.

Світовий досвід свідчить, що для ефективного функціонування держави необхідна виважена, детально продумана регіональна політика та глибока децентралізація владних повноважень. Прийняття курсу на децентралізацію обумовлено необхідністю максимального вирішення багатьох методологічних питань правового, організаційного, фінансового та економічного характеру.

З метою уникнення багатьох помилок, скороченню витрат та прискоренню оптимізації вітчизняного алгоритму впровадження реформ реформування владних повноважень в Україні повинно базуватися на досвіді розвинутих європейських країн та імплементації європейських стандартів децентралізації з урахуванням національних особливостей, що сприятиме уникненню багатьох помилок, скороченню витрат та прискоренню оптимізації вітчизняного алгоритму впровадження реформ.

Регіональні економічні відносини являють собою найбільш динамічні й водночас слаборегульовані процеси. Проникнення товарно-грошових відносин в усі сфери діяльності суспільства потребує механізму, який спроможний впливати на зв'язки та залежності, що виникають на регіональному рівні, і насамперед на ринках товарів і послуг. Це говорить про те, що регіональний ринок має як економічну складову, так і форму просторової локалізації господарських систем. Суттєвою ознакою регіонального ринку слід вважати істотну обмеженість вихідних можливостей, форм, методів і напрямів прояву економічної активності будь-яких суб'єктів.

Структурна обмеженість характеризується спеціалізацією та особливостями функціонування регіональної господарської системи, специфікою відтворювальних процесів на виробництвах, які є «центрами тяжіння» (за Вебером, «містами з великим агломеративним ефектом») для економіки регіону, балансом виробництва і споживання товарів та послуг, станом ринку праці, особливостями формування місцевих бюджетів та між бюджетних трансферів.

Суттєвим проявом обмеженості є факторний потенціал регіону. Якщо враховувати географічне визначення регіону, то потенціал визначається складовими природно-кліматичних, демографічних, економічних, історичних, етнічних, соціально-побутових та інших умов, які при залученні до господарської діяльності стають конкурентними перевагами.

До відносно незмінних у межах будь-якого регіону можна віднести мінерально-сировинні ресурси, природну родючість ґрунтів, флору, фауну, водність території й декілька інших природних компонентів та їх сукупності. Ті ж умови, які мають соціобіологічну природу, тобто залежать від певних особливостей та результатів розвитку суспільства, в тому числі в економічній сфері, не можна вважати незмінними. Зокрема, чисельність населення, рівень його зайнятості та соціального благополуччя, тривалість життя від народження визначається багатьма факторами і не є константою.

Маючи вагомий практичний досвід у сфері регіонального управління, М. П. Бутко зазначає, що критеріями діяльності органів місцевого самоврядування всіх рівнів, які в умовах децентралізації владних повноважень стають повноправними господарями відповідних територій, мають бути 5 показників, а саме:

- загальна кількість робочих місць, із них новостворених впродовж звітнього періоду;
- обсяги приросту власних доходів місцевого бюджету;
- обсяги залучених інвестицій у розвиток території (при цьому не важливо це внутрішні чи зовнішні джерела);
- розмір доходів домогосподарств у розрахунку на середнє домогосподарство;
- обсяги викидів забруднюючих речовин стаціонарними джерелами.

Таким чином, механізм функціонування регіонів України в умовах децентралізації має будуватися з урахуванням того, що це частина загальнодержавного економічного простору, в яких здійснюються повні цикли відтворення людських ресурсів, основних та оборотних засобів, частини національного багатства, грошового обігу, виробництва, розподілу, обміну і споживання товарів і послуг, а також налагоджена ефективна взаємодія господарського комплексу з органами місцевого самоврядування.

Важливою умовою реалізації встановлених напрямів модернізації системи регіональної влади є гармонізація не лише загальнодержавних та субнаціональних інтересів, а й урахування субрегіональних особливостей, які раніше виконавчою владою не помічались, а місцевою – лише констатувалися.

Процес поєднання державних, регіональних і місцевих інтересів має не допускати виникнення суперечностей між ними. Управління регіональними господарськими системами має бути спрямованим на зміцнення єдиного економічного простору, територіальної цілісності, національної безпеки країни.

Забезпечення оптимальних територіально-структурних пропорцій, запобігання поглибленню диференціації регіонів за рівнем сталого розвитку, сприяння ефективному функціонуванню інфраструктури є базовими аспектами модернізації системи управління як держави в цілому, так і її регіонів зокрема.

Висновки і пропозиції. У сучасних умовах розвитку економіки завдяки активній науковій позиції вчених-регіоналістів, які забезпечують постійний потік досліджень, продовжують з'являтися нові і модернізуються класичні теорії і концепції з розміщення продуктивних сил і регіональної економіки. Зі стрімким розвитком інновацій, комп'ютерних технологій, ноу-хау тощо нові теорії розміщення, враховуючи дослідження класиків розміщення сільськогосподарського і промислового виробництва та їх послідовників, концентрують увагу на інших видах діяльності і факторах розміщення. Акцент переміщається з традиційних факторів розміщення (матеріальні, трудові, транспортні витрати) на нематеріальні фактори, які складніше піддаються кількісному оцінюванню, що обумовлює необхідність створення нового інформаційно-аналітичного інструментарію.

Список використаних джерел

1. Бутко М. П. Інтелектуальний капітал як чинник модернізації регіонального економічного простору : [монографія] / М. П. Бутко, О. В. Попело ; [під ред. наук. кер. д-ра екон. наук, проф. М. П. Бутка]. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2014. – 372 с.

ПРОБЛЕМИ МЕНЕДЖМЕНТУ ТА РОЗВИТКУ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ РЕГІОНУ

2. Злупко С. М. Історія економічної теорії : навч. посіб. / С. М. Злупко. – К. : Знання, 2005. – 719 с.
3. Кизим М. О. Промислова політика та кластеризація економіки України : монографія / М. О. Кизим. – Х. : ІНЖЕК, 2011. – 304 с.
4. Попело О. В. Інтелектуальний ресурс як платформа економіки знань в національному і регіональному вимірах / О. В. Попело // Вісник Донецького національного університету. Серія В. Економіка і право. – 2015. – № 1. – С. 286–291.
5. Попело О. В. Підприємницькі кластери як інноваційна домінанта модернізації економіки регіону / О. В. Попело // Регіональна економіка. – 2014. – № 2. – С. 95–105.
6. Попело О. В. Прикладні дослідження та їх вплив на задіяння інноваційної домінанти модернізації продуктивних сил регіону / О. В. Попело // Економіка та держава. – 2015. – № 7. – С. 49–53.
7. Семенов В. Ф. Регіональна економіка / В. Ф. Семенов. – К. : МП «Леся», 2008. – 595 с.
8. Стадницький Ю. І. Розміщення продуктивних сил (теоретичні основи) / Ю. І. Стадницький, А. Г. Загородній. – К. : Знання, 2008. – 351 с.

References

1. Butko, M.P. & Popelo, O.V. (2014). *Intelektualnyi kapital yak chynnyk modernizatsii rehionalnoho ekonomichnoho prostoru* [Intellectual capital as a factor in the modernization of the regional economic space]. Nizhyn: Aspekt-Polihraf (in Ukrainian).
2. Zlupko, S.M. (2005). *Istoriia ekonomichnoi teorii* [History of Economic Theory]. Kyiv: Znannia (in Ukrainian).
3. Kyzym, M.O. (2011). *Promyslova polityka ta klasteryzatsiia ekonomiky Urayiny* [Industrial policy and clustering of Economy of Ukraine]. Kharkiv: INZHEK (in Ukrainian).
4. Popelo, O.V. (2015). *Intelektualnyi resurs yak platforma ekonomiky znan v natsionalnomu i rehionalnomu vymirakh* [Intellectual resources as a platform of knowledge economy at the national and regional dimensions]. *Visnyk Donets'koho natsionalnoho universytetu – Bulletin of Donetsk National University*, no. 1, pp. 286–291 (in Ukrainian).
5. Popelo, O.V. (2014). *Pidpriemnytski klasteri yak innovatsiina dominanta modernizatsii ekonomiky rehionu* [Entrepreneurial innovation clusters as dominant economic modernization in the region]. *Rehionalna ekonomika – Regional economy*, no. 2, pp. 95–105 (in Ukrainian).
6. Popelo, O.V. (2015). *Prykladni doslidzhennia ta yikh vplyv na zadiiannia innovatsiinoi dominanty modernizatsii produktyvnykh syl rehionu* [Applied research and their impact on innovative engagement dominant modernization of the productive forces of the region]. *Ekonomika ta derzhava – State Economy*, no. 7, pp. 49–53 (in Ukrainian).
7. Semenov, V.F. (2008). *Rehionalna ekonomika* [State Economy]. Kyiv: MP “Lesia” (in Ukrainian).
8. Stadnytskyi, Yu.I. & Zahorodniy, A.H. (2008). *Rozmishchennya produktyvnykh syl (teoretychni osnovy)* [Productive Forces (theoretical basis)]. Kyiv: Znannia (in Ukrainian).

Попело Ольга Володимирівна – кандидат економічних наук, старший викладач кафедри менеджменту інноваційної діяльності та державного управління, Чернігівський національний технологічний університет (вул. Шевченка, 95, Чернігів, 14027, Україна).

Попело Ольга Владимировна – кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры менеджмента инновационной деятельности и государственного управления, Черниговский национальный технологический университет (ул. Шевченко, 95, Чернигов, 14027, Украина).

Popelo Olha – PhD in Economics, Senior lecturer of Department of Innovation Management and Public Administration, Chernihiv National University of Technology (95 Shevchenka Str., 14027, Chernihiv, Ukraine).